

UDC 81'255.2:27-23

Marek Blaza

ORCID: 0000-0002-5259-6147

POLSKI I UKRAIŃSKI PRZEKŁADY RZYMSKIEGO MSZAŁU

Abstrakt. Niniejszy artykuł ma za zadanie dokonanie analizy tłumaczenia Kanonu Rzymskiego Mszału św. Pawła VI na język polski i ukraiński. Ta analiza ma na celu pokazanie, na ile obydwa te tłumaczenia wiernie oddają tekst łaciński Mszału św. Pawła VI, a na ile wprowadzają pewne oryginalne innowacje. Zostanie także dokonana ocena tych innowacji lub swobodnego tłumaczenia, na ile jest ona uzasadniona lub trafna. Na podstawie powyższej analizy wyraźnie da się zauważyć, że tłumaczenie ukraińskie jest jednocześnie znacznie bardziej wierne łacińskiemu tekstowi Kanonu Rzymskiego niż polskie. Z drugiej strony jest ono również bardziej zachowawcze. Nawet jeżeli nie zawsze jest ono dosłowne, to jednak bardzo trzyma się tekstu oryginalnego. Natomiast polskie tłumaczenie jest bardziej wolne, kreatywne i twórcze. Często używane są synonimy albo została zmodyfikowana sama treść modlitw.

Słowa kluczowe: Kanon Rzymski, Mszał św. Pawła, przekład ukraiński, przekład polski, tekst oryginalny.

Nota o autorze: Marek Blaza, doktor habilitowany, profesor Akademii Katolickiej w Warszawie, Collegium Bobolanum.

E-mail: battko@poczta.onet.pl

Марек Бляза

ПОЛЬСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАДИ РИМСЬКОГО МЕСАЛУ

Анотація: Завданням цієї статті є аналіз перекладу Римського канону Месалу св. Павла VI на польську та українську мови. Проведений аналіз виявляє, на скільки обидва переклади точно відтворюють латинський текст Месалу св. Павла VI, і водночас якою мірою вводять оригінальні інновації. Подано оцінку цих нововведень і довільного перекладу, наскільки

вони обґрунтовані чи доречні. На основі проведеного аналізу можна підсумувати, що український переклад більш наближений до латинського тексту Римського канону у порівнянні із польським. З іншого боку, він має більш традиційний характер. Навіть якщо переклад підступає від дослівності, він дуже співзвучний із оригінальним текстом. Натомість польський переклад більш довільний, креативний і творчий. У ньому часто простежуються синоніми і модифіковано сам зміст молитов.

Ключові слова: Римський канон, Месал св. Павла, український переклад, польський переклад, оригінальний текст

Інформація про автора: Марек Бляза, доктор наук, професор Теологічної академії у Варшаві, Колегіум Боболянум.

Електронна адреса: battko@poczta.onet.pl

Marek Blaza

POLISH AND UKRAINIAN TRANSLATIONS OF THE ROMAN MISSAL

Abstract. *The aim of this article is to analyze the translation of the Roman Canon of the Missal of St. Paul VI into Polish and Ukrainian. This analysis aims to show to what extent both of these translations faithfully reflect the Latin text of the Missal of St. Paul VI, and to what extent they introduce some original innovations. The author provides the assessment of these innovations or free translation and elucidates to what extent it is justified or accurate. In this analysis, only the content of the Roman Canon itself is examined, and not the rubrics of the Mass, i.e. didascalia.*

Based on this analysis, it can be clearly seen that the Ukrainian translation is at the same time much more faithful to the Latin text of the Roman Canon than the Polish one. On the other hand, it is also more conservative. Even if it is not always literal, it is still very close to the original text. The minor differences between the Ukrainian translation and the Latin text do not go beyond replacing the original words with synonyms.

The Polish translation, on the other hand, is more free, creative and imaginative. Synonyms are often used or the content of the prayers themselves has been modified. This may indicate that in Poland, the Roman Catholic Church, as a major religious institution, uses the scientific and creative resources of Polish theologians and litur-

gists. For example, the prayer *Quam oblationem* has been very radically modified. Even the mention of the Holy Spirit was added to it, which is not confirmed by research on the Roman Canon. This addition was justified in the Polish translation on ecumenical grounds and was treated as a nod to the tradition of the Eastern Churches, especially the Orthodox Church. Such interference in the content of *Quam oblationem* may raise justified doubts among Roman Catholic theologians and liturgists.

This testifies to the fact that in Poland the Roman Catholic Church, as the majority, benefits from the scientific and creative resources of indigenous theologians and liturgists. In perspective, such a comparison of Ukrainian and Polish translations of liturgical texts should be carried out during the juxtaposition not only linguistically, but also stylistically.

Key words : Roman Canon, Missal of Saint Paul, Ukrainian translation, Polish translation, original text.

Information about author: Marek Blaza, habilitated doctor, professor of the Catholic Academy in Warsaw, Collegium Bobolanum.

E-mail: battko@poczta.onet.pl

Analiza tłumaczenia Kanonu Rzymskiego na języki narodowe jest ważna, ponieważ w rycie rzymskim przez około 1500 lat posługiwano się tylko i wyłącznie tą właśnie jedną jedyną modlitwą eucharystyczną. Jego początki sięgają końca IV w. O jego istnieniu może zaświadczyć dzieło *O sakramentach* (IV, 21–27) św. Ambrożego (†397) oraz Ambrozjaster (II połowa IV w.) w swoim komentarzu do Listu św. Pawła do Efezjan [8, s. 281]. Średniowieczni teolodzy i liturgiści nie brali pod uwagę możliwości dokonywania tak odważnych interpretacji na temat KR, jak badacze nowożytni. Dopiero reforma liturgiczna II Soboru Watykańskiego doprowadziła do wprowadzenia pewnych zmian do KR zamieszczonego później w Mszałe św. Pawła VI w 1969 r. Dlatego jako tekst źródłowy posłuży w tym artykule trzecie wydanie typiczne *Mszału Rzymskiego* z 2008 r. [5]. W niniejszym artykule zostanie podjęta analiza dwóch tłumaczeń: polskiego tłumaczenia KR w *Mszałe Rzymskim dla diecezji polskich*, w którym od pierwszego wydania tego mszału w 1986 r. aż do dziś tekst KR pozostaje niezmiennym [6] oraz Римського Месаля z 2012 r. [1]. To tłumaczenie jest pierwszym wydaniem Mszału ukraińskiego w całości. Niniejsza analiza będzie miała na celu pokaza-

nie, na ile obydwie te tłumaczenia wiernie oddają tekst łaciński Mszału św. Pawła VI, a na ile wprowadzają pewne oryginalne innowacje.

KR właściwie przez wieki nie był modyfikowany. Dokonywano jedynie nieznacznych zmian. Ostatnia taka zmiana została wprowadzona do Mszału św. Jana XXIII w 1962 r., będącego kontynuacją liturgicznej reformy potrydenckiej. Tą ostatnią zmianą było dodanie wspomnienia św. Józefa Oblubieńca do *Communicantes*. Wprowadzono ją na prośbę episkopatu Kanady w 1962 r. [7, s. 610–613].

Po zakończeniu soboru w 1966 roku pojawiają się pierwsze oficjalne postulaty wprowadzenia zmian do KR. Stało się to wtedy, gdy zostało powołane *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia* (dalej: *Consilium*), czyli Rada do Wykonania postanowień SC działająca w latach 1964–1969 [11, s. 5]. W dalszej kolejności *Consilium* powołało czterdzieści Grup Studyjnych, spośród których Grupa opatrzona numerem dziesiątym (*Cætus a studiis X*) zajęła się reformą struktury mszy św. (*De ordine Missæ*) [11, s. 35]. Najpierw przeanalizowała ona trudności związanych z korektą KR. Dlatego niektórzy teolodzy, np. ks. Hans Küng (1928–2021) czy ks. Karol Boromeusz Adam (1876–1966), przedstawili własne projekty reformy KR mające na celu wprowadzenie radykalnych zmian w tekście i strukturze [11, s. 41–43].

20 czerwca tegoż roku podczas kolejnej audiencji papieskiej przewodniczący *Consilium*, kard. Giacomo Lercaro wysunął propozycję, aby KR pozostawić nietkniętym ze względu na jego starożytne pochodzenie. Natomiast w jego opinii dobrym rozwiązaniem byłoby zredagowanie jednego albo więcej tekstów nowych modlitw eucharystycznych, których używano by obok KR. Odpowiedź Pawła VI na te postulaty była natychmiastowa: 1) Aby obecnie używany KR pozostał niezmienny; 2) Jednakże niech zostaną ułożone lub poddane pod dyskusję dwie lub trzy inne nowe modlitwy eucharystyczne (anafory).

Stosując się do powyższych postanowień papieskich Grupa Studyjna X nie dokonała wielu zmian w samym tekście KR, pozostawiając jednocześnie całą jego strukturę w dotychczasowej formie. Dlatego w końcowym rezultacie w KR dokonano jedynie dwóch rodzajów korekt. Pierwsza z nich dotyczy konkluzji *per eundem Christum Dominum nostrum* (“przez tegoż

Chrystusa Pana naszego”), z której usunięto słowo *eundem* (“tegoż”). Ponadto całą tę konkluzję w tych modlitwach umieszczono w nawiasie jako fakultatywną do odmawiania. Ta zmiana dotyczy czterech modlitw: *Communicantes*, *Hanc igitur*, *Supplices te rogamus* oraz *Memento etiam, Domine* Również jako fakultatywne została umieszczona w nawiasie większość imion świętych w modlitwach *Communicantes* i *Nobis quoque peccatoribus*.

Natomiast druga zmiana dotyczy najistotniejszego tekstu w modlitwie eucharystycznej z punktu widzenia teologii rzymskokatolickiej, a mianowicie słów ustanowienia, które za św. Tomaszem z Akwinu OP na Soborze Ferraro-Florenckim uznano za słowa dokonujące przeistoczenia chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa. W słowach wypowiedzianych nad kielichem z winem kontrowersje wzbudzało sformułowanie *mysterium fidei*, która nie jest obecna w żadnym biblijnym opisie ustanowienia Eucharystii. Nojzszewski pisał, że niewnikający w wartość wewnętrzną słów *mysterium fidei*, “ani też liczący się z podaniem niektórzy pisarze za zbytczne je uważali; w ślad za tem, znaleźli się wydawcy kanonów ołtarzowych, którzy je w nawias jakby dowolne w użyciu, brać poczeli” [9, s. 289–290].

Dlatego nie dziwi fakt, że cała Grupa Studyjna X jednogłośnie opowiedziała się za usunięciem *mysterium fidei* ze słów ustanowienia, ale pozostawiono te słowa w samym kanonie włączając ją do aklamacji po przeistoczeniu. Zmieniono również ostatnie zdanie słów ustanowienia wypowiedziane nad kielichem. Dotychczasowe była to jedynie parafraza słów zawartych w opisach ustanowienia Eucharystii u św. Łukasza (22, 19) i św. Pawła (1Kor 11, 25): *hoc facite in meam commemorationem* (“To czyńcie na moją pamiątkę”). Dlatego dotychczasowe słowa zastąpiono biblijnymi.

Należy podkreślić, że Grupa Studyjna X nie naciskała na zmianę słów *calix sanguinis mei* na *hic est sanguis meus*, choć te ostatnie występują w opisach ustanowienia Eucharystii u św. Mateusza (26, 28) i św. Marka (14, 24). Tutaj jednak zgodnie przyjęto, że formuła *hic est sanguis meus* w słowach ustanowienia jest typowa dla anafor wschodnich [9, s. 282–286]. Zresztą Paweł VI nakazał, aby słowa ustanowienia były identyczne we wszystkich nowych modlitwach eucharystycznych.

Po opisanii zmian w treści KR po Soborze Watykańskim II przejdziemy do analizy oficjalnego tłumaczenia polskiego, porównując je z

oryginalnym tekstem łacińskim. W ramach analizy tekstu będziemy podawać trzy teksty: tekst oryginalny, czyli łaciński z Mszału typicznego, oficjalny, aktualny tekst polski z *Mszału Rzymskiego dla diecezji polskich* oraz ukraińskie tłumaczenie z 2012 r.

Te igitur

MR LAT/2008, s. 571

Te igitur, clementissime Pater,

per Iesum Christum, Filium tuum,
Dóminum nostrum,
súpplīces rogámus ac pétimus,
uti accépta hábeas
et benedícas + hæc dona, hæc múnera,
hæc sancta sacrificia illibáta,

MR PL/2012, s. 303*

Ojczye nieskończenie dobry,
pokornie Cię błagamy
przez
Jezusa Chrystusa, Twojego Syna, naszego Pana,

abyś przyjął
i pobłogosławił ✠ te święte dary ofiarne.

MR UA/2012, s. 621

Всеблагий Отче,
смирэнно благаемо і просимо Тебе
через Ісуса Христа, Твого Сина, нашого Господа,
щоб Ти прийняв і благословив † ці дари, ці
приношення, цю святу непорочну жертву.

W polskim Mszale pominięto słowo *igitur* (zatem), które każe przypuszczać, że kiedyś początek KR musiała poprzedzać jakaś inna modlitwa albo jakaś komenda diakona skierowana do wiernych. Jak stwier-

dza abp Antoni Julian Nowowiejski [10, s. 815]. Zresztą tłumaczenia słowa *igitur* nie ma także w tekście ukraińskim.

Słowo *clementissime* w polskim tekście przetłumaczono jako “nie-skończenie dobry”, chociaż wydaje się, że “najłaskawszy” («наймилос-тивіший») byłoby bardziej odpowiednie. Z kolei *súpplices rogátus ac pétimus* oddano oszczędnie jako “pokornie Cię błagamy”, traktując *rogátus* i *pétimus* jako synonimy, których nie trzeba oddzielnie przekła- dać. Zmiana składni nadaje tekstowi polskiemu większej przejrzystości. Zresztą to samo zrobiono w tekście ukraińskim.

Ostatnia część tej modlitwy została znacznie zredukowana. Orygi- nalne *hæc dona, hæc múnera, hæc sancta sacrificia illibáta* zostało ską- po oddane jako “te święte dary ofiarne”. Znowu potraktowano słowa *dona, múnera i sacrificia* jako synonimy. Ponadto pominięto w tłumaczeniu słowo *illibáta* (nienaruszone, czyste). Widać zatem wyraźnie, że tłumaczenie ukraińskie jest znacznie wierniejsze oryginalnemu teksto- wi *Te igitur* niż polskie. Wyjątkiem jest jedynie pominięcie słowa *igitur* w obydwu przekładach, ale ta różnica nie jest istotna.

In primis

MR LAT/2008, s. 571

in primis, quæ tibi offérimus
pro Ecclésia tua sancta cathólica:
quam pacificáre, custodíre, adunáre
et régere dignéris toto orbe terrárum:
una cum fámulo tuo Papa nostro N.
et Antístite nostro N.
et ómnibus orthodoxis atque cathólicæ
et apostólicæ fidei cultóribus.

MR PL/2012, s. 303*

Składamy je Tobie przede wszystkim
za Twój święty
Kościół powszechny, razem z Twoim sługą, naszym Papieżem
N. i naszym biskupem N. oraz wszystkimi, którzy

wiernie strzegą wiary katolickiej i apostołskiej. Obdarz swój Kościół pokojem i jednością, otaczaj opieką i rządź nim na całej ziemi.

MR UA/2012, s. 621

Приносимо їх Тобі насамперед за Твою святу вселенську Церкву. Благоволи обдарувати її миром, охороняти, єднати і керувати нею по всій землі разом із Твоїм слугою нашим Папою Н. і нашим єпископом Н., а також з усіма правовірними та сповідниками католицької й апостольської віри.

W tekście polskim i ukraińskim pierwsze zdanie nie rozpoczyna się od *in primis*, ale od razu od czasownika “składamy” («*приносимо*»). W polskim tekście od razu po słowach “Kościół święty” wspomniany jest papież i miejscowy biskup oraz wszyscy wierni strzegący wiary katolickiej i apostołskiej. Natomiast słowa *quam pacificare, custodire, adunare et regere digneris toto orbe terrarum* przeniesiono na koniec tej modlitwy. W ten sposób dokonano znacznych zmian w jej strukturze.

W polskim przekładzie nie oddano także słowa *digneris*, ale od razu zastosowano tryb rozkazujący “obdarz”. Dosłownie powinno być “racz obdarzyć swój Kościół pokojem i jednością”. Tak zresztą jest to oddane w tekście ukraińskim: «*Благоволи обдарувати її миром*». Z kolei słowa *omnibus orthodoxis* przełożono po polsku jako “wszystkimi, którzy wiernie strzegą”, co zachowuje sens oryginału. Znow widzimy, że tłumaczenie ukraińskie jest bardziej wierne oryginałowi niż polskie.

Memento, Domine (modlitwa za żywych)

MR LAT/2008, s. 572

Meménto, Dómine, famulórum famularúmque tuárum N. et N. et ómnium circumstántium, quorum tibi fides cógnita est et nota devótio, pro quibus tibi offérimus:
vel qui tibi ófferunt hoc sacrificium laudis, pro se suísque

ómnibus: pro redemptione animarum suarum,
pro spe salutis et incolumitatis suae: tibi que reddunt vota sua
aeterno Deo, vivo et vero.

MR PL/2012, s. 303*-304*

Pamiętaj, Boże, o swoich sługach i służebnicach N. i N., i o wszystkich tu zgromadzonych, których wiara i oddanie są Ci znane. Za nich składamy Tobie tę Ofiarę uwielbienia, a także oni ją składają i wznoszą swoje modlitwy ku Tobie, Bogu wiecznemu, żywemu i prawdziwemu, za siebie oraz za wszystkich swoich bliskich, aby dostąpić odkupienia dusz swoich i osiągnąć zbawienie.

MR UA/2012, s. 621-622

Пам'ятай, Господи, про Твоїх слуг і слугинь Н. і Н. і про всіх тут присутніх, віра котрих Тобі відома та відданість znana. За них ми приносимо Тобі цю жертву прославлення, а також і вони її приносять і возносять свої молитви до Тебе, Бога вічного, живого й істинного, за себе і всіх своїх близьких, заради відкуплення своїх душ, заради надії на спасіння та свій порятунок.

W obydwu przekładach dokonano takiej samej zmiany struktury w tej modlitwie. Chodzi o przemieszczenie końcowych słów *et incolumitatis suae: tibi que reddunt vota sua aeterno Deo, vivo et vero* («i возносять свої молитви до Тебе, Бога вічного, живого й істинного») do środkowej jej części. W tym przedstawieniu szyku chodzi zatem o to, aby podkreślić najpierw, komu składana jest tak Ofiara, a potem za kogo.

W tekście ukraińskim warto zauważyć, że hoc *sacrificium laudis* oddano jako «цю жертву прославлення». Wydaje się, że bardziej odpowiednie byłoby tłumaczenie «жертва хваління», tak jak w ukraińskim greckokatolickim tłumaczeniu obydwu Boskich Liturgii [2, s. 55, 121], ponieważ greckie *θυσία αἰνέσεως* odpowiada łacińskiemu *sacrificium laudis*.

Communicantes

MR LAT/2008, s. 572

Communicántes,

et memóriam venerántes,

in primis gloriósæ semper Vírginis Mariæ,

Genetrícis Dei et Dómini nostri Iesu Christi:

sed et beáti Ioseph, eíusdem Vírginis Sponsi,

et beatórum Apostolórum ac Mártýrum tuórum,

Petri et Pauli, Andréæ,

(Iacóbi, Ioánnis,

Thomæ, Iacóbi, Philíppi,

Bartholomáei, Matthæi,

Simónis et Thaddæi:

Lini, Cleti, Cleméntis, Xysti, Cornélii, Cypriáni, Lauréntii,

Chrysógoni, Ioánnis et Pauli,

Cosmæ et Damiáni) et ómnium Sanctórum tuórum;

quorum méritis precibúsque concédas, ut in ómnibus
protectiónis tuæ muniámur auxílio. (Per Christum Dóminum
nostrum. Amen.)

MR PL/2012, s. 303*-304*

Zjednoczeni z całym Kościołem, ze czcią wspominamy najpierw
pełną chwały Maryję, zawsze Dziewicę, Matkę Boga i naszego
Pana Jezusa Chrystusa, a także świętego Józefa, Oblubieńca
Najświętszej

Dziewicy, oraz Twoich świętych Apostołów i Męczenników: Piotra
i Pawła, Andrzeja, (Jakuba, Jana, Tomasza, Jakuba, Filipa,
Bartłomieja, Mateusza, Szymona i Tadeusza, Linusa, Kleta,
Klemensa, Sykstusa, Korneliusza, Cypriana, Wawrzyńca,
Chryzogona, Jana

i Pawła, Kosmę i Damiana) i wszystkich Twoich Świętych.

Przez ich zasługi i modlitwy otaczaj nas we wszystkim swoją przemożną opieką.
(Przez Chrystusa, Pana naszego. Amen.)

MR UA/2012, s. 621-622

З'єднані з усією Церквою, з пошаною споминаємо передусім преславну завжди Діву Марію, Матір Бога і нашого Господа Ісуса Христа, а також святого Йосифа, Обручника Пресвятої Диви, і Твоїх святих Апостолів та Мучеників: Петра і Павла, Андрія, (Якова, Йоана, Тому, Якова, Филипа, Вартоломея, Матея, Симона і Тадея, Ліна, Клета, Климента, Сикста, Корнелія, Кипріяна, Лаврентія, Хризогона, Йоана і Павла, Косьму і Дам'яна) і всіх Твоїх Святих.

Задля їхніх заслуг і молитов вчини, щоб ми в усьому зазнавали допомоги Твого покровительства (Через Христа, Господа нашого. Амінь).

Słowo *Communicantes* można by przełożyć również tak: «*Перебуваючи зі святими в сопричасті*» albo jak proponuje tłumaczenie polskie z 1963 r.: «*Zjednoczeni w Świętych Obcowaniu*» («*Перебуваючи у сопричасті Святих*»).

Mszał ukraiński zawiera jedynie tłumaczenia własne tych samych dni liturgicznych, co typiczny Mszał łaciński: Bożego Narodzenia i Oktawy, Objawienia Pańskiego, od Wigilii Paschalnej do 2 Niedzieli Wielkanocnej, Wniebowstąpienia i Pięćdziesiątnicy. W Mszale polskim oprócz powyższych wspomnień dodano jeszcze własne *Communicantes* niedzieli, Ofiarowania Pańskiego, Zwiastowania Pańskiego, Przemienienia Pańskiego, rocznicę poświęcenia własnego kościoła, uroczystość Narodzenia św. Jana Chrzciciela, Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi i Jej Niepokalanego Poczęcia. Ukraińskie tłumaczenie modlitw własnych *Communicantes* jest wierne oryginałowi. Z kolei w tłumaczeniu polskim dodano aż

osiem modlitw własnych, co wskazuje na kreatywność osób redagujących Mszał polski.

Hanc igitur

MR LAT/2008, s. 574

Hanc igitur oblatiōnem servitūtis nostræ, sed et cunctæ familiæ tuæ, quæsumus, Dómine, ut placátus accípias: diésque nostros in tua pace dispónas, atq̄ ue ab ætérna damnatiōne nos éripi et in electórum tuórum iúbeas grege numerári. (Per Christum Dóminum nostrum. Amen.)

MR PL/2012, s. 307*

Boże, przyjmij łaskawie tę Ofiarę od nas, sług Twoich i całego ludu Twego. Nappełnij nasze życie swoim pokojem, zachowaj nas od wiecznego potępienia i dołącz do grona swoich wybranych.

(Przez

Chrystusa, Pana naszego. Amen.)

MR UA/2012, s. 623

Боже, прийми милостиво цю жертву служіння нашого і всієї Твоєї родини; наповни дні наші Твоїм миром, порятуй нас від вічної загибелі та зволь залічити до спільноти Твоїх вибраних. (Через Христа, Господа нашого. Амінь.)

Zarówno w tłumaczeniu polskim, jak i ukraińskim nie przetłumaczono słów *igitur* («отже») ani *quæsumus* «просимо». Frazę *servitūtis nostræ, sed et cunctæ familiæ tuæ* tekst ukraiński przekłada wiernie jako «служіння нашого і всієї Твоєї родини», a w tekście polskim tłumaczenie jest bardziej wolne: “od nas, sług Twoich i całego ludu Twego”. Polski tekst pomija także w tłumaczeniu słowo *iúbeas*, które w tekście ukraińskim oddano jako «зволь». Z kolei słowo *damnatiōne* zostało bardziej dosłownie przełożone w polskim tekście jako “potępienie” («осудження»), co nie oznacza, że «загибель» jest słowem nieodpowiednim.

Modlitwa *Hanc igitur* ma również swoją oddzielną wersję odmawianą od Wigilii Paschalnej do 2 Niedzieli Wielkanocnej, jednak w polskim Mszale dodano także własne modlitwy *Hanc igitur* na Msze przy udzielaniu chrztu, przy udzielaniu bierzmowania i we Mszy za nowożeńców.

Quam oblationem

MR LAT/2008, s. 574

Quam oblationem tu, Deus, in ómnibus, quæsumus,
benedíctam, adscriptam, ratam,
rationábilem, acceptabilémque fácere dignéris:
ut nobis Corpus et Sanguis fiat dilectíssimi Filii tui,
Dómini nostri Iesu Christi.

MR PL/2012, s. 308*

Prosimy Cię, Boże, uświęć tę Ofiarę pełnią swojego
błogosławieństwa,
mocą Twojego Ducha uczynić ją doskonałą
i miłą sobie, aby się stała dla nas Ciałem i Krwią Twojego
umiłowanego Syna, naszego Pana Jezusa Chrystusa.

MR UA/2012, s. 624

Просимо Тебе, Боже: вчини ці принесені дари в усьому
благословенними, прийнятними, досконалими та угодними
Тобі, щоб вони стали для нас Тілом і Кров'ю Твого
возлюбленого Сина, Господа нашого Ісуса Христа.

Ponieważ tekst polski w znaczny sposób odbiega od oryginalnego, dlatego najpierw dokonamy analizy samego przekładu ukraińskiego. Jest on w zasadzie wierny tekstowi łacińskiemu z tym, że spośród pięciu przymiotników opisujących dary eucharystyczne (*benedíctam, adscriptam, ratam, rationábilem, acceptabilémque*), jeden został pominięty, a mianowicie *ratam*, który należałoby przetłumaczyć jako «затвердженими».

W polskim przekładzie z powyższych pięciu łacińskich przymiotników pozostały tylko dwa (“doskonałą i miłą sobie”), a jeden został przerobiony na rzeczownik (“pełnią swojego błogosławieństwa”). Polska wersja modlitwy zachowała na początku prośbę (*quæsumus* – “prosimy”), a potem dodaje słowo “uświęć”, którego nie ma w oryginale. Ostatnia część tej modlitwy (od słów “aby się stała dla nas...”) została przetłumaczona wiernie. Do polskiego tłumaczenia zostały także dodane słowa “mocą Twojego Ducha”, których nie ma w łacińskim tekście.

Badania mające na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy kiedykolwiek w KR, a jeżeli tak, to w którym miejscu, istniała tego typu epikleza, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Po pierwsze, nie ma właściwie żadnych wyraźnych dowodów na to, że taka epikleza istniała kiedykolwiek w KR. Ponadto zwolennicy jej istnienia szukają jej niejako po omacku: jedni uważają, że znajdowała się ona przed opisem ustanowienia, drudzy, że po nim. Inni zaś uważają, że jej tam nigdy nie było albo trudno cokolwiek pewnego wyrokować w tej sprawie [3, s. 239–265; 314–317].

Podczas redagowania pierwszego wydania *Mszалу Rzymskiego dla diecezji polskich* ks. Lucjan Balter wystosował prośbę do Komisji Liturgicznej Episkopatu Polski, aby do polskiego tłumaczenia *Quam oblationem* w KR dodać wyraźną wzmiankę o Duchu Świętym z powodów ekumenicznych. Miał to być znaczący gest wobec Kościołów wschodnich i ich tradycji. Polski tekst *Quam oblationem* jest zatem wolnym tłumaczeniem oryginału, ale jednocześnie ma na celu powstrzymania zarzutów zwłaszcza ze strony teologów prawosławnych, że w Kościele rzymskokatolickim nie jest obecna epikleza, zawierająca prośbę o przemianę chleba i wina mocą Ducha Świętego. W tym kontekście warto wspomnieć, że w dwóch polskich przekładach z XV w. Duch Święty został dodany w KR nie do modlitwy *Quam oblationem*, ale do *Supplices te rogamus*, czyli już po opisie ustanowienia w końcowej prośbie tej modlitwy. Nie wiadomo jednak, czy tłumacz sam od siebie dodał wzmiankę o Duchu Świętym, czy też dokonał przekładu z obocznej wersji łacińskiej KR, gdzie ta wzmianka już była obecna [3, s. 311–313; 545].

Qui pridie

MR LAT/2008, s. 575

Qui, pridie quam pateretur, accepit panem in sanctas ac venerabiles manus suas, et elevatis oculis in caelum ad te Deum Patrem suum omnipotentem, tibi gratias agens benedixit, fregit, deditque discipulis suis, dicens:
Accipite et manducate ex hoc omnes:
hoc est enim Corpus meum,
quod pro vobis tradetur.

MR PL/2012, s. 308*

On to w dzień przed męką wziął chleb w swoje święte i czcigodne ręce, podniósł oczy ku niebu, do Ciebie, Boga, swojego Ojca wszechmogącego, i dzięki Tobie składając, błogosławił, łamał i rozdawał swoim uczniom, mówiąc:
Bierzcie i jedzcie z tego wszyscy:
To jest bowiem Ciało moje, które za was będzie wydane.

MR UA/2012, s. 624

Він напередодні своїх страждань взяв хліб у свої святі й достойні руки, підвів очі до неба, до Тебе, свого Всемогутнього Бога Отця і, склавши Тобі подяку, благословив, розламав і дав своїм учням, кажучи:
Беріть і їжте з цього всі,
Це є Тіло Моє,
Котре за вас буде видане.

Pierwsza część opisu ustanowienia (*narratio institutionis*) odnosząca się do chleba w obydwu przekładach jest z zasady wierna łańskiemu tekstowi. Pewne nieścisłości pojawiają się jednak w tłumaczeniu słów ustanowienia. W tekście ukraińskim zostało pominięte słowo *enim* w wyrażeniu «Це є Тіло Моє». A przecież słowa *hoc est enim Corpus meum* obecne były w KR od początków jego istnienia i

należały do znaczących słów dokonujących przemiany chleba w Ciało Chrystusa. Ponadto w obydwu przekładach słowa *quod pro vobis tradétur* oddano w czasie przyszłym: “które za was będzie wydane”, «Котре за вас буде видане».

Simili modo

MR LAT/2008, s. 575

Símili modo, postquam cenátum est, accípiens et hunc
præclárum cálicem
in sanctas ac venerábiles manus suas, item tibi grátias agens
benedíxit, dedítque discípulis suis, dicens: Accípите et bíbite
ex eo omnes: hic est enim calix Sánguinis mei novi et
ætéрни testaméнти, qui pro vobis et pro multis effundétur in
remissiónem peccatórum.
Hoc fácite in meam commemoratiónem.

MR PL/2012, s. 309*

Podobnie po wieczerzy
wziął ten przesławny kielich w swoje święte i czcigodne ręce,
ponownie dzięki Tobie składając, błogosławił,
i podał swoim uczniom mówiąc:
Bierzcie i pijcie z niego wszyscy:
To jest bowiem kielich Krwi mojej
nowego i wiecznego przymierza, która za was i za wielu będzie
wylana na odpuszczenie grzechów.
To czyńcie na moją pamiątkę.

MR UA/2012, s. 625

Так само після вечері взяв цю преславну чашу в свої святі
й достойні руки, знову склавши Тобі подяку, благословив і
подав своїм учням, кажучи:

Беріть і пийте з неї всі:

Це є чаша Крові Моєї, Нового і Вічного завіту,

котра за вас і за багатьох буде пролита на відпущення гріхів.
Це чинить на мій спомин.

W drugiej części opisu ustanowienia odnoszącej się do kielicha z winem można zaobserwować podobne nieścisłości w tłumaczeniu, jak w pierwszej części. Również w obydwu przekładach słowa *qui pro vobis et pro multis effundetur* oddano w czasie przyszłym: “która za was i za wielu będzie wylana”, «*котра за вас і за багатьох буде пролита*». Jednak w Ewangeliach synoptycznych ten czasownik pojawia się w czasie teraźniejszym. Podobnie jest w tekście greckim (ἐκχυννόμενον). Tutaj także nie zachowano wierności tekstowi biblijnemu.

Unde et memores

MR LAT/2008, s. 576-577

Unde et mémoires, Dómine, nos servi tui,
sed et plebs tua sancta,
eiusdem Christi, Fílii tui, Dómini nostri,
tam beátæ passiónis,
necnon et ab ínferis resurrectionis,
sed et in caelos gloriósæ ascensionis:
offérimus præcláre maiestáti tuæ
de tuis donis ac datis hóstiam puram,
hóstiam sanctam, hóstiam immaculátam, Panem sanctum vitæ
æternæ et Cálicem salutis perpétuæ.

MR PL/2012, s. 310*

Boże Ojczy, my, Twój słuźy, oraz lud Twój święty, wspominając
błogosławioną mękę, zmartwychwstanie oraz
Chwalebne wniebowstąpienie Twojego Syna, naszego Pana Jezusa
Chrystusa, składamy Twojemu najwyższemu majestatowi z
otrzymanych od Ciebie darów Ofiarę czystą, świętą i doskonałą,
Chleb święty życia wiecznego i Kielich wiekuistego zbawienia.

MR UA/2012, s. 627

Господи, ми, Твої слуги і Твій святий народ, споминаючи Христа, Сина Твого, Господа нашого, як Його блаженні страсті, так і воскресіння з мертвих та на небеса преславне вознесіння, приносимо Твоїй найдостойнішій величі з отриманих від Тебе дарів жертву чисту, жертву святу, жертву непорочну: святий хліб вічного життя та чашу віковічного спасіння.

Obydwa tłumaczenia w dużej mierze wiernie oddają tekst łaciński, dostosowując początek modlitwy do składni właściwej dla obydwu języków słowiańskich. Fraza *ab inferis resurrectionis* nie została w żadnym tłumaczeniu oddana dosłownie jako “воскресіння з відхлані”, “powstanie z piekieł”. Przekład łacińskich słów *præclæræ maiestâti tuæ* w obydwu przekładach nie oddaje dosłownie oryginału, co nie znaczy, że fraza «Твоїй найдостойнішій величі» lub “Twojemu najwyższemu majestatowi” zawiera błąd.

Polscy tłumacze znowu bardzo wzięli sobie do serca instrukcję z SC 34, słowa *hóstiam puram, hóstiam sanctam, hóstiam immaculátam* przetłumaczyli bez powtórzeń. Tekst ukraiński zachował jednak powtarzanie słowa «жертва». Wydaje się, że powtarzanie tego słowa stanowi swego rodzaju emfazę i posiada swoją dynamikę w tej modlitwie. Dlatego zmiana dokonana w tekście polskim poszła chyba za daleko. To powtórzenie akurat jest potrzebne.

Supra quæ propítio

MR LAT/2008, s. 577

Supra quæ propítio ac seréno vultu

respícere dignéris:

et accépta habére,

sícuti accépta habére dignátus es

múnera púeri tui iusti Abel,

et sacrificium Patriárchæ nostri Abrahæ,

et quod tibi óbtulit summus sacérdos tuus Melchisedech,

sanctum sacrificium, immaculátam hóstiam.

MR PL/2012, s. 310*

Racz wejrzeć na nie z miłością
i łaskawie przyjąć, podobnie jak przyjąłeś dary swojego
sługi, sprawiedliwego Abla, i ofiarę naszego Patriarchy
Abrahama oraz tę ofiarę, którą Ci złożył najwyższy Twój
kapłan Melchizedek, jako zapowiedź Ofiary doskonałej.

MR UA/2012, s. 627

Зверни на неї свій милостивий і ясний погляд та прийми її,
як Ти прийняв приношення свого слуги, праведного Авеля,
жертву нашого патріарха Авраама і те святе приношення,
ту непорочну жертву, яку приніс Тобі Твій верховний
священик Мелхіседек.

Obydwa przekłady w dużej mierze wiernie oddają tekst łaciński, dostosowując jedynie składnię, co da się zauważyć zwłaszcza w ostatniej części tej modlitwy. Tekst polski przekłada jednak dosłownie słowa *respicere dignéris* jako “racz wejrzeć”, podczas gdy w ukraińskiej wersji po prostu napisano «зверни». Natomiast dalsza część tej modlitwy bardziej dosłowna znajduje się w tekście ukraińskim: «зверни свій милостивий і ясний погляд», podczas gdy w polskim: “Racz wejrzeć na nie z miłością i łaskawie przyjąć”. Z pewnością tłumaczom chodziło o to, aby nie zrównywać ofiar Starego Testamentu z Ofiarą eucharystyczną, ale sam tekst łaciński nie upoważnia do dokonywania aż tak poważnych zmian w tekście.

Supplices te rogamus

MR LAT/ 2008, s. 577

Súpplices te rogámus, omnípotens Deus:
iube hæc perférrí per manus sancti Angeli tui in sublímé altáre
tuum, in conspéctu divínæ maiestátis tuæ;
ut, quotquot ex hac altáris participatióne sacrosánctum Fílii tui
Corpus et Sánguinem sumpsérimus,

omni benedictiōne cælesti et grátia repleámur.
(Per Christum Dóminum nostrum. Amen.)

MR PL/2012, s. 310*

Pokornie Cię błagamy, wszechmogący Boże, niech Twój święty Anioł zanieś tę Ofiarę na ołtarz w niebie przed oblicze boskiego majestatu Twego, abyśmy przyjmując z tego ołtarza Najświętsze Ciało i Krew Twojego Syna, otrzymali obfite błogosławieństwo i łaskę.
(Przez Chrystusa Pana naszego. Amen.)

MR UA/2012, s. 627

Смиренно благаємо Тебе, Всемогутній Боже: нехай ця жертва руками Твого святого Ангела буде занесена на вишній Твій престол, перед обличчя Твоїї Божої величі, щоб ми, приймаючи з цього вітваря Пресвяте Тіло й Кров Твого Сина, сповнилися всяким небесним благословенням і благодаттю.
(Через Христа, Господа нашого. Амінь.)

W obydwu tekstach pominięto w tłumaczeniu słowo *iube*. które oznacza «повели», “rozkaż”. Dlatego dosłownie po ukraińsku powinno być tak: «повели, нехай ця жертва руками Твого святого Ангела буде занесена на вишній Твій престол». Polski przekład jest jeszcze bardziej wolny, ponieważ dosłownie początek tej modlitwy powinna być dosłownie oddana tak: “Pokornie Cię błagamy, wszechmogący Boże, rozkaż, niech przez ręce Twojego świętego Anioła zostanie zanieśiona ta Ofiara na Twój ołtarz niebieski”. W kontekście tej modlitwy widać wyraźnie, że tłumaczenie ukraińskie bardziej wiernie trzyma się oryginału.

Memento etiam

MR LAT/2008, s. 577

Meménto étiam, Dómine,
famulórum famularúmque tuárum N. et N., qui nos

præcesserunt cum signo fidei, et dormiunt in somno pacis.
 Ipsis, Dómine, et ómnibus in Christo quiescéntibus,
 locum refrigérii, lucis et pacis,
 ut indúlgeas, deprecámur.
 (Per Christum Dóminum nostrum. Amen.)

MR PL/2012, s. 311*

Pamiętaj, Boże, o swoich sługach i służebnicach N. i N., którzy przed nami odeszli ze znakiem wiary i śpią w pokoju.

Błagamy Cię, daj tym zmarłym oraz wszystkim spoczywającym w Chrystusie udział w Twojej radości, światłości i pokoju.
 (Przez Chrystusa, Pana naszego. Amen.)

MR UA/2012, s. 627

Пам'ятай також, Господи, про своїх слуг і слугинь *N. i N.*, котрі перед нами відійшли зі знаком віри і покояться у сні миру. Благаємо Тебе: приведи їх та всіх, хто поживає у Христі, до місця прохолоди, світла та миру. (Через Христа, Господа нашого. Амінь.)

Pierwsza część modlitwy została wiernie oddana w obydwu tłumaczeniach. W drugiej zaś obydwie przekłady rozpoczynają się od słowa «благаємо», «błagamy», które odpowiada ostatniemu słowu tej modlitwy w oryginale, a mianowicie *deprecámur*. Podobnie umieszczenie czasowników «приведи», «daj» będących tłumaczeniem słowa *indúlgeas* w początkowej części tej modlitwy sprawia, że ta modlitwa jest zrozumiała. Również po polsku nie zostało dosłownie przełożone *locum refrigérii*, czyli «miejsce ochłody», tak jak to zostało oddane po ukraińsku. A zatem, ukraińska wersja tej modlitwy bardziej trzyma się oryginału niż polska.

Nobis quoque peccatoribus

MR LAT/2008, s. 578

Nobis quoque peccatoribus famulis tuis,
de multitudinē miseratiōnum tuarum sperantibus,
partem aliquam et societatem donare digneris
cum tuis sanctis Apōstolis et Martýribus: cum Ioāne, Stéphano,
Matthía, Bárnaba,
(Ignátio, Alexándro, Marcellíno, Petro, Felicitate, Perpétua,
Agatha, Lúcia, Agnéte, Cæcília, Anastásia) et ómnibus Sanctis tuis:
intra quorum nos consórtium,
non aestimátor mériti, sed véniaē, quæsumus, largitor admítte.
Per Christum Dóminum nostrum.

MR PL/2012, s. 311*

Również nam, Twoim grzesznym sługom,
ufającym w Twoje miłosierdzie, daj udział we wspólnocie
z Twoimi świętymi Apostołami i Męczennikami: Janem
Chrzycielem, Szczepanem, Maciejem, Barnabą, (Ignacym,
Aleksandrem Marcelem, Piotrem, Felicytą, Perpetuą, Agatą,
Łucją, Agnieszką, Cecylią, Anastazją) i wszystkimi Twoimi
Świętymi; prosimy Cię, dopuść nas do ich grona nie z powodu
naszych zasług, lecz dzięki Twojemu przebaczeniu.

MR UA/2012, s. 628

Також і нам, Твоїм *grішним* слугам,
котрі уповають на Твоє велике милосердя, дай участь у
спільноті з Твоїми святими Апостолами та Мучениками:
Йоаном Хрестителем, Стефаном, Матеєм, Варнавою, (Ігнатієм,
Олександром, Марцеліном, Петром, Феліцитую, Перпетуею,
Агатою, Люцією, Агнесою, Цецилією, Анастасією) і всіма
Твоїми Святими; допусти нас до їхнього сонму: просимо Тебе
не як Того, хто оцінює заслуги, але як Того, хто щедро дарує
милість. Через Христа, Господа нашого,

W pierwszej części modlitwy w obydwu tłumaczeniach nie oddano dosłownie słów *donáre dignéris*, które w wiernym tłumaczeniu wyglądałyby tak: «*благоволи дарувати*», “*racz darować*”. Zamiast tego pominięto w ogóle tłumaczenie *dignéris*, a czasownik *donáre* przełożono na «дай», “*daj*”. Zmieniono również nieznacznie składnię tej części modlitwy w obydwu tłumaczeniach.

14. Per quem

MR LAT/2008, s. 578

Per quem hæc ómnia, Dómine, semper bona creas,
sanctíficas, vivíficas, benedícis,
et præstas nobis.

MR PL/2012, s. 311*

Przez Chrystusa, naszego Pana, przez którego, Boże,
wszystkie te dobra ustawicznie stwarzasz, uświęcasz,
ożywasz, błogosławisz i nam ich udzielasz.

MR UA/2012, s. 628

Через Нього, Боже, всі ці блага завжди твориш,
освячуєш, животвориш, благословляєш і даєш нам.

Ta modlitwa stanowi kontynuację poprzedniej, *Nobis quoque peccatoribus*. Ponieważ w oryginale i w tłumaczeniu ukraińskim poprzednia modlitwa kończy się wezwaniem Chrystusa, dlatego ta modlitwa rozpoczyna się od słów *per quem*, «*через Нього*». Nie jest konieczne powtarzanie słowa *Christus*, “*Chrystus*”. Natomiast w polskim przekładzie konkluzję z poprzedniej modlitwy włączono na początek tej właśnie modlitwy. Dlatego zamiast “*przez Niego*” pojawia się tutaj “*przez Chrystusa, naszego Pana*”. Ponadto w obydwu tłumaczeniach słowo *Dómine* oddano jako «*Боже*», “*Boże*”. Ta zmiana z pewnością czyni sam tekst tej modlitwy bardziej przejrzystym. Pozostałe różnice w tłumaczeniu słów *semper* («*завжди*», “*ustawicznie*”) i *præstas* («*даєш*», “*udzielasz*”) są raczej nieznaczne i nie odbiegają zasadniczo od oryginalnego przesłania.

Per ipsum

MR LAT/2008, s. 579

Per ipsum, et cum ipso, et in ipso, est tibi Deo Patri
omnipoténti, in unitáte Spíritus Sancti, omnis honor et glória
per ómnia sæcula sæculórum. Amen.

MR PL/2012, s. 311*

Przez Chrystusa, z Chrystusem i w Chrystusie, Tobie, Boże,
Ojczy wszechmogący, w jedności Ducha Świątego, wszelka cześć
i chwala, przez wszystkie wieki wieków. Amen.

MR UA/2012, s. 628

Через Христа, з Христом і в Христі Тобі, Боже Отче
Всемогутній, в єдності Святого Духа всяка честь і слава на
віки вічні. Амінь.

W doksologii końcowej KR, która zresztą taką samą funkcję spełnia obecnie w każdej Modlitwie eucharystycznej rytu rzymskiej, łacińskie *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso* zamieniono na «*через Христа, з Христом і в Христі*», «*przez Chrystusa, z Chrystusem i w Chrystusie*».

Na podstawie powyższej analizy możemy wywnioskować, że tłumaczenie ukraińskie jest jednocześnie znacznie bardziej wierne łacińskiemu tekstowi KR niż polskie. Nawet jeżeli nie zawsze jest ono dosłowne, to jednak bardzo trzyma się tekstu oryginalnego. Niewielkie różnice między przekładem ukraińskim a tekstem łacińskim nie wychodzą poza zamienianie oryginalnych słów na bliskoznaczne. W polskim przekładzie z zasady pomijane jest tłumaczenie czasownika *dignere*, jak również *iubere*. W słowach ustanowienia również użyty jest czas przyszły przy chlebie i winie: “[Ciało,] które będzie wydane” – *quod pro vobis tradétur*, “[Krew] będzie wylana” – *effundétur*. Z kolei modlitwa *Quam oblationem* została bardzo radykalnie zmodyfikowana. Dodano do niej nawet wspomnienie Ducha Świątego, które

nie znajduje potwierdzenia w badaniach nad KR. Ten dodatek uzasadniono względami ekumenicznymi. Polskie tłumaczenie jest zatem bardziej wolne, kreatywne, twórcze. Często używane są synonimy albo została zmodyfikowana sama treść modlitw. Może to świadczyć o tym, że w Polsce Kościół rzymskokatolicki jako większościowy korzysta z zasobów naukowych i twórczych rodzimych teologów i liturgistów. W przygotowaniu jest nowe polskie wydanie Mszału. Zobaczymy, czy tym razem owa twórczość w tłumaczeniu nie będzie bardziej powściągliwa. Natomiast ukraińskie tłumaczenie nie unika oryginalnego języka poetyckiego KR. Wydaje się, że w Ukrainie, w kraju, w którym dominuje wschodnie chrześcijaństwo, to akurat może być mocnym atutem i stać się atrakcyjne dla tych, którzy chcą choć trochę zapoznać się z rzymskokatolicką tradycją liturgiczną.

LITERATURA

1. *Римський Месал*. Луцьк: видавництво Luceoria books, 2012.
2. *Священна і Божественна Літургія Святого Отця нашого Йоана Золотоустого і Святого Отця нашого Василя Великого*. Львів: Видавництво отців василян "Місіонер", 2007.
3. Blaza M. Kościół w stanie epiklezy. Kraków: WAM, 2018.
4. *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. III. Kraków: WAM, 2003. s. 516–517.
5. *Missale Romanum*. Civitatis Vaticanæ: Typis Vaticanis, 2008.
6. *Mszał rzymski*. Poznań: Pallottinum, 1963.
7. *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*. Poznań: Pallottinum, 2012.
8. Nadolski B. Liturgika. T. IV. Eucharystia. Poznań: Pallottinum, 2011.
9. Nojszewski A. Liturgia rzymska. Warszawa: Wydawnictwo "Kroniki Rodzinnej", 1903.
10. Nowowiejski J. Msza święta. Warszawa: Wydawnictwo Antyk, 2001.
11. Stefański J. Modlitwy eucharystyczne w posoborowej reformie liturgicznej. Kwestie redakcyjne. Gniezno: Gaudientinum, 2002.

REFERENCES

1. *Roman Missal [Ryms'kyj Mesal]*. Lutsk: ed. Luceoria books, 2012.
2. Sacred and Divine Liturgy of our Holy Father John Chrysostom and our Holy Father Basil the Great [*Sviashchenna i Bozhestvenna Liturhija Svia-*

toho Otcia nashoho Joana Zolotoustoho i Dviatoho Otcia nashoho Vasylija Velykoho]. Lviv : ed. "Missionary", 2007.

3. Blaza M. Kościół w stanie epiklezy. Kraków : WAM, 2018.

4. *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. III. Kraków : WAM, 2003. s. 516–517.

5. *Missale Romanum*. Civitatis Vaticanæ : Typis Vaticanis, 2008.

6. *Mszał rzymski*. Poznań : Pallottinum, 1963.

7. *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*. Poznań : Pallottinum, 2012.

8. Nadolski B. Liturgika. T. IV. Eucharystia. Poznań : Pallottinum, 2011.

9. Nojszewski A. Liturgia rzymska. Warszawa : Wydawnictwo "Kroniki Rodzinnej", 1903.

10. Nowowiejski J. Msza święta. Warszawa : Wydawnictwo Antyk, 2001.

11. Stefański J. Modlitwy eucharystyczne w posoborowej reformie liturgicznej. Kwestie redakcyjne. Gniezno : Gaudientinum, 2002.